

den sonra Nâsirüddinle Sebük Tegin de Gazne'ye hâkim oldu. Sebük Tegin Gazne nehri boylarındaki fetihlerle yetinmemiş, Hindûlar'ı tehdit ederek Türkler'e Hindistan kapılarını açmıştır.

X. yüzyıl coğrafyacıları, Gazne'nin Hindistan ticaretinde önemli bir ambar şehri olduğunu söylerler. 1186 yılına kadar Afganistan ve çevresine sahip olan Gazneli hükümdarlarının çoğu Gazne'de oturdu. Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî ve Muhammed b. Abdülcebbâr el-Utbî gibi tarihçiler eserleriyle bu altın çağı ebedileştirdiler. Gazne'nin şehir olarak gelişmesinde en etkili rolü Sultan Mahmud oynamıştır. Mahmud, 22 Şâban 416'da (18 Ekim 1025) çıktığı Hindistan seferinde Somnat'ı (Sümenât) fethetmiş ve meşhur putlarından birini ikiye ayırarak bir bölümünü Gazne'ye göndermişti. Yine meşhur bir tapınağın kapısı da Gazne'ye yollanmış ve buradaki büyük bir inşaatta kullanılmıştır. Arûs-i Felek Camii ile bir medrese bu seferden sonra yaptırılmıştır. Kültür ve medeniyet alanında da Gazne en parlak devrini Gazneliler zamanında yaşadı (963-1186).

Gazneliler'in zayıflamasından sonra Selçuklu nüfuzu arttı. Sencer 510 (1117) ve 529 (1135) yıllarında Gazne'yi iki defa istilâ etti. Gurlular bölgede Gazneliler'in yerini almaya başladılar. Alâeddin Hüseyin, Gazneliler tarafından öldürülen iki kardeşinin intikamını almak için Gazne'ye hücum ederek şehri baştan başa yakıp yıktı (545/1150-51) ve bu yüzden "Cihansûz" (dünyayı yakan) lakabıyla anıldı. Şehir bir ara Oğuzlar'ın eline geçti. Daha sonra Gurlular'dan Muizzüddin Gazne'yi 1173'te ele geçirdi ve başşehir yaptı. Muizzüddin Hindistan'a yapılan gazâları buradan idare etti. Hindistan tarihinde önemli rol oynayan ve sultanın memlûkleri arasında bulunan Kıpçaklı, Halaçlı ve Horasanlı şahsiyetler ilk defa Gazne'de Gur ârız-ı memâlikine başvurmuşlardır. Bundan sonra da devletin çeşitli kademelerinde yükselerek bağımsız sultanlıklar kurdular. Muizzüddin'in ardından Türk Memlûk Emîri Tâceddin Yıldız Gazne'ye hâkim oldu; fakat Kutbüddin Aybeg ile yaptığı savaşı kaybedince şehirden ayrılmak zorunda kaldı. XIII. yüzyıl başlarında Hârizmşahlar'a intikal eden Gazne'de Celâleddin Hârizmşah'ın hâkimiyeti uzun sürmedi; Celâleddin Cengiz'e yenilerek Hindistan'a çekildi.

Buna rağmen halk şehri terketmedi. Moğollar Ögedey Han kumandasında Gazne önlerine geldiler. Ögedey halkı acımasızca kılıçtan geçirdi ve bazılarını da esir olarak yanında götürdü. Gazne, Cihansûz hadisesinden sonra en büyük tahribata 1221'de mâruz kalmış ve eski canlılığını kaybetmiştir. Kısa süren Moğol fırtınasından sonra şehir bir sükunet devresi yaşadı. Ardından Çağataylılar yöreye hâkim oldular. Kutluğ Hoca Hindistan'a yapılan akınları Gazne'den yönetti. XIV. yüzyılda Gazne'yi ziyaret eden İbn Battûta şehrin harap vaziyette olduğunu söyler. Timur 1401'de Afganistan ile birlikte Gazne'yi ele geçirdi ve torunu Pîr Muhammed b. Cihan-gîr'e verdi. Pîr Muhammed burayı Hindistan'a yapılan akınlarda üs olarak kullandı ve Timur'un ölümünden (1405) sonra da kısa bir müddet Gazne'yi hâkimiyeti altında bulundurdu. Timurlular'dan sonra Argun hânedanı 1504 yılına kadar Gazne ve Kâbil'e hâkim oldu. Bâbü'r Kâbil'i ele geçirdikten sonra Gazne'ye girdi ve buraya bir vali tayin etti. Uzun süre Bâbürlü himayesinde kalan ve 1738'de Nâdir Şah tarafından zaptedilen Gazne'yi 1747'de Ahmed Şah Dürrânî Afganistan topraklarına kattı ve Hindistan seferlerinde üs olarak kullandı. Birinci Afgan-İngiliz savaşında (1839-1842) Gazne iki defa İngilizler tarafından işgal edildi. İngilizler'in Afganistan'ı işgali 1880'de sona erdi. Gazne 1979'da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin askerî müdahalesine mâruz kaldı ve Sovyet-Afgan birlikleriyle Afgan mücahidleri arasında çarpışmalara sahne oldu. Mücahidler 1981'de şehri kısa bir süre için ele geçirdiler.

Bugün Gazne vilâyetinin merkezi olan şehir Kâbil-Kandehar yolu üzerinde yer alır. Afganistan'ın önde gelen ticaret ve sanayi merkezlerinden biri olan Gazne'de kürk, ipek ve tarım ürünleri ticareti yapılır. 1982'de vilâyetin nüfusu 676.416 olup bunun 31.985'i Gazne şehrinde yaşamaktaydı. Halkının çoğu Sünnî'dir ve Farsça konuşur. Sultan Mahmud, Mesud ve İbrâhim'in türbeleri Gazne'de bulunmaktadır. Ayrıca, yakın zamanlara kadar Sultan Mahmud ile oğlu I. Mesud tarafından dikilen zafer anıtları (kuleler) olduğu sanılan, ancak daha sonra III. Mesud ve Behram Şah tarafından yaptırıldığı anlaşılan iki minare de günümüze kadar kısmen ayakta kalabilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:

Belâzûrî, *Fütûh* (Fayda), s. 576, 582; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), VI, 322, 324, 326, ayrıca bk. İndeks; İstahrî, *Mesâlik* (Abdülâlî), s. 280; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 450; *Hudûdü'l-âlem* (Minorsky), s. 30, 64, 91, 111-112, 345-346, 348; Makdîsî, *Ahşenü't-tekâşim*, s. 296-297, 303-304; *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye* (Lugalı), s. 9-12, 18-20, 40, 63-65, 137; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (nşr. Ferîd Abdülâzîz el-Cündî), Beyrut 1990, IV, 227, 228; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâşirî*, Kâbil 1342, I, 225-244, 353-383, 410-413; Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), s. 297, 425, 428-429, 455; Ebû'l-Ferîc İbnü'l-İbrîl, *Târîhu muhtaşari'd-düvel* [baskı yeri ve yılı yok], s. 178, 183, 184, 231, 236; Ebû'l-Fîdâ, *Takvîmü'l-büldân* (trc. Abdülmuhammed Âyetî), Tahrut 1349 hş., s. 108, 109, 391, 508, 537-539, 541-542; Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb* (Siyâkî), s. 173, 179; İbn Battûta, *Rihle*, Beyrut, ts., s. 374, 392, 421, 460, 495; Bâbü'r, *Ve-kâyi* (Arat), II, 140-142, 150-157, 162, 165-166, 175-176, 207; G. T. Vigne, *A Personal Narrative of a Visit to Ghazni, Kabul and Afghanistan*, London 1840; Muhammed Nâzım, *The Life and Times of Sultân Mahmûd of Ghazna*, Cambridge 1931, tür.yer.; Bayur, *Hindistan Tarihi*, III, 3-5, 246, 268, 534, 604; J. Humlum, *La géographie de l'Afghanistan*, Copenhagen 1959, s. 117-118; C. E. Bosworth, *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040*, Edinburgh 1963, s. 27-44, 48-139, 206-269; a.mlf., *The Later Ghaznavids: Splendour and Decay*, Edinburgh 1977, s. 1-123; a.mlf., "Ghazna", *El'* (İng.), II, 1048-1050; Barthold, *Türkistan*, s. 35-38, 317-318, 330-335, 360-368, 435-437; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Frankfurt 1983, s. 7, 348-349, 351; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1984, II, 306-311, 360-374; Abdülkerim Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, s. 141-144; E. Benveniste, "Le nom de la ville de Ghazna", *JA*, CCXXVI (1935), s. 141-143; A. Adamesteanu, "Notes sur le site archéologique de Ghazni", *Afghanistan*, XV/1 (1960), s. 21-30; Emel Esin, "Butân-ı Halaç", *TM*, XVII (1972), s. 53-55.

ENVER KONUKÇU

GAZNELİ MAHMUD

(bk. MAHMÜD-ı GAZNEVİ).

GAZNELİLER

963-1186 yılları arasında

Horasan, Afganistan

ve Kuzey Hindistan'da hüküm süren bir müslüman-Türk hânedanı.

Adını başşehir Gazne'den alan hânedana Mahmûd-ı Gaznevî'nin Yemînüddinle lakabına nisbetle Yemînîler, babasına nisbetle Sebük Teginîler de (Âl-i Sebük Tegin, Âl-i Nâsirüddin) denilir.

III-IV. (IX-X.) yüzyıllarda Sâmanî Devleti'nin en parlak devrinde Mâverâünnehir yoluyla İslâm dünyasına giren Türkler'in büyük bir kısmı, Abbâsî halifelerinin ve eyaletlerdeki Arap ve İranlı valilerin hizmetinde asker veya muhafız olarak hizmet görmekteydiler. Bu sırada Büveyhîler ve Sâmanîler mahallî kuvvetlerin yanında ordularında Türk askerlerini kullanmaya başlamışlardı. Nitekim 300 (912) yılından sonra Sâmanî Devleti'nde Türk vali ve kumandanlarına rastlanmaktadır. Merkezî hükümetin otoritesi zayıflayınca bu Türk kumandanları devlet yönetimini ele geçirerek yarı bağımsız bir şekilde hüküm sürüyorlardı.

Sâmanî Devleti'nin Horasan orduları kumandanı olan Alp Tegin, 350'de (961) Vezir Ebû Ali el-Bel'amî ile birleşerek kendi adayını Sâmanî tahtına çıkarmak istedi, fakat başarısızlığa uğradı. Alp Tegin bunun üzerine beraberindeki çok az bir kuvvetle birlikte Doğu Afganistan'daki Gazne şehrine çekilmeye mecbur kaldı ve mahallî bir hânedan olan Levikler'i uzaklaştırarak burayı ele geçirdi (Zilhicce 351/Ocak 963). Bu şekilde Gazneli Devleti'nin temelleri atılmış oldu. Gazneli Devleti sadece Alp Tegin'in beraberinde getirdiği Türk askerlerine dayanmıyordu; bu bölgeye uzun yıllar önce gelen Türkler de vardı.

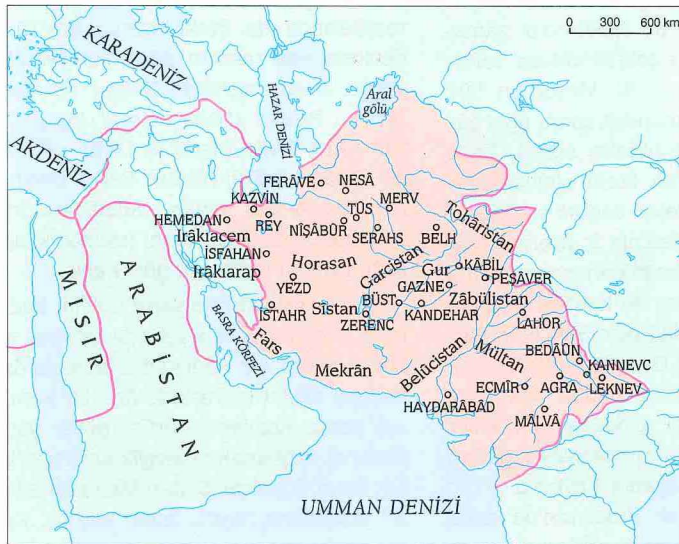
Levik hânedanı Gazne'yi kolay kolay elden bırakmamış, Alp Tegin'in yerine geçen oğlu Ebû İshak İbrâhim zamanında (963-966) bu şehri ele geçirmişlerdi. Ancak Ebû İshak, Sâmanî emirinin yardımı ile Gazne'ye tekrar hâkim oldu. Böylece Sâmanîler de bölge üzerinde hiç ol-

mazsa ismen hâkimiyet kurdular. Ebû İshak İbrâhim'in oğlu olmadığından ölümünden sonra devletin başına Türk kumandanlar geçti. Bunların ilki Bilge Tegin idi. Bilge Tegin Gerdiz Kalesi'ni kuşattığı sırada öldü (364/974-75), yerine Börî Tegin (Pîrî Tegin) geçti. Ancak Börî Tegin de Gazne'de fazla hüküm sürmedi; kabiliyetsizliği sebebiyle Türkler tarafından görevinden uzaklaştırılarak yerine Alp Tegin'in en güvendiği kişilerden biri olan Sebük Tegin getirildi (366/977).

Kırgızistan sınırları içinde bulunan Isık Göl sahillerindeki Barshân bölgesinde dünyaya gelen Sebük Tegin'in Karluk Türkleri'ne bağlı boyların birinden olması kuvvetle muhtemeldir. Sebük Tegin'in başa geçmesiyle Gazneli Devleti hükümdarlığın babadan oğula geçtiği bir hânedan şeklini aldı. Görünüşte Sâmanîler'in bir valisi olarak hareket etmesine rağmen bağımsız Gazneli Devleti'nin gerçek kurucusu Sebük Tegin'dir. Çok geçmeden Türkler'in gücü Gazne'den Doğu Afganistan'daki Zâbülistan bölgesine kadar yayıldı. Sebük Tegin, Zâbülistan asillerinden birinin kızı ile evlenerek yöre halkını kendi lehine çevirmeye çalıştı. Ayrıca rakip Türk gulâm grupların bulunduğu Büst şehrine bir sefer düzenleyerek burayı ele geçirdi (366/977). Kuzeydoğu Belücistan'daki Kusdar bölgesini de Gazneli topraklarına kattı ve hâkimiyetini Toharistan ve Zemindâver'e kadar genişletti. Daha sonra Hindistan'a yöneldi. X. yüzyılda Lâmgân ve Kâbil'e kadar Aşağı Kâbil (Kâbü) vadisi güçlü Vayhand Hindûşâhî hükümdarlarının hâkimiyeti altındaydı. Bu hükümdarlar İslâmîyet'in Kuzey Hindistan'da yayılma-

sına engel teşkil ediyordu. Neticede çetin savaşlardan sonra Hindûşâhî racası mağlûp edildi ve Sebük Tegin Kâbil nehri boyunca Peşâver'e kadar ilerlemeye ve orada İslâmîyet'in tohumlarını atmaya muvaffak oldu (376/986-87).

Sebük Tegin'in bundan sonra Sâmanîler'in iç siyasetinde önemli rol oynamaya başladığı görülmektedir. Sâmanî Emîri II. Nuh, Türk kumandanlarından Ebû Ali Simcûrî ve Fâik el-Hâssa'nın ittifakına karşı Sebük Tegin'i yardıma çağırıyordu. Sebük Tegin ve oğlu Mahmud Horasan'a giderek bu isyancıları mağlûp ettiler (385/995). Bunun üzerine Sâmanî emîri onlara unvanlar ve ayrıca Mahmud'a Horasan orduları kumandanlığını verdi. Sebük Tegin'in 387 (997) yılında ölümü üzerine yerine veliahdı küçük oğlu İsmâil tahta çıktı. Ancak güçlü bir şahsiyete sahip olan büyük oğlu Mahmud bu kararı dinlemeyip mücadeleye girişti ve İsmâil'i mağlûp ederek Gazneli tahtını ele geçirdi (388/998). Mahmud daha sonra Sâmanî Devleti'nin iç işlerine müdahale etti. Ayrıca Sâmanîler tarafından tanınmayan Bağdat Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh adına hutbe okuttu. Halife ona "Yemînü'd-devle ve emînü'l-mille" lakabını verdi. 389 (999) yılında Karahanlılar Sâmanîler'i ortadan kaldırdılar. Her ne kadar Ebû İbrâhim İsmâil el-Muntasır Sâmanî hânedanını diriltmeye çalıştıysa da Gazneliler ve Karahanlılar bu devletin topraklarını paylaştılar. Mahmud, Horasan'da iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra Sâmanî Devleti'nin sınır bölgeleri olan Sistan, Cüzcan, Çağaniyân, Huttel ve Hârizm'i kendi kontrol altına aldı. Mahmud daha sonra o döneme kadar putperest bir bölge olan Gur'u kontrol altına almaya çalıştı. Buraya birincisi 401'de (1011), ikincisi 411'de (1020) olmak üzere iki sefer düzenledi ve bazı mahallî reisleri zorla itaat altına aldı. İslâm dininin esaslarını öğretmek için bölgeye hocalar tayin etti. Fakat Gur bölgesi Gazneliler tarafından tam olarak itaat altına alınamamış ve İslâm'ın bu bölgede yayılması ağır bir seyir takip etmiştir. Mahmud, Sâmanî Devleti topraklarının büyük bir kısmı üzerinde hâkimiyetini kabul ettirdikten sonra Hindistan'ı istilâya ve burada İslâm dinini yaymaya teşebbüs etti. Başşehir Gazne'nin Kuzey Hindistan ovalarına hâkim yüksek bir yaylanın tepesinde bulunması bu seferlerin gerçekleşmesinde büyük kolaylıklar sağlıyor-

XI. yüzyılda
Gazneliler

du. Mahmud, bazı şarkiyatçıların iddia ettiği gibi zengin kaynakları ele geçirmek için değil İslâm'ı yaymak için Hindistan'a on yedi sefer düzenledi. Bunların en önemlisi, 416-417'deki (1025-1026) Somnat (Sümenât) seferiydi. Bu sefer sonunda kazandığı zaferin yankıları bütün İslâm âlemine yayıldı ve Sultan Mahmud'un Sünnî İslâm dünyasının kahramanı olarak tanınmasını sağladı. Abbâsî halifesi tarafından kendisine "sultan" ve ailesine yeni şeref lakapları verildi. Sultan Mahmud zaman zaman Karahanlı Devleti ile de savaşmış ve onlara üstünlüğünü kabul ettirmiştir. Ayrıca batı yönünde devletini genişleten Mahmud, Irak'taki Büveyhîler'i mağlûp ederek Irakıacem'i kendi imparatorluk sınırları içine kattı.

Sultan Mahmud'un 421'de (1030) vefatından sonra Gazneli Devleti'nde tekrar taht mücadelesi başladı. Sonuçta Mesud kardeşi Muhammed'i mağlûp ederek Gazneli tahtına geçti ve Muhammed gözlerine mil çekilerek hapsedildi. Mesud yetenekli ve cesur bir askerdı. Ancak devlet idaresinde babası kadar başarılı olamamıştır. Mesud babasının Hindistan'daki başarısını korumak istediysede de Karahanlılar'dan Ali Tegin ve Selçuklu tehlikesi karşısında buraya babası kadar çok sayıda sefer düzenleyemedi. 424'te (1033) yaptığı bir seferle Sarsûti (Sarsâve) Kalesi'ni ele geçirdi. Selçuklular 1035 ilkbaharında Gazneli hâkimiyetinde bulunan Horasan'a göç ederek Merv, Serahs ve Ferâve arasındaki topraklara yerleştiler. Sultan Mesud'un Selçuklular'a karşı gönderdiği Hâcib Beg Toğdı kumandasındaki ordu Hisâr-ı Tâk'ta ağır bir yenilgiye uğradı (426/1035). Sultan Mesud Selçuklular'ı Horasan'dan atmak için çok uğraştı, fakat 428 (1037) ve 429'da (1038) Çağrı Bey'in mâhirane siyasetiyle Gazneli ordusu iki defa daha bozguna uğratıldı ve Gazneliler'in Horasan'daki hâkimiyetlerine son verildi. Mesud, Hindistan'a yaptığı seferlerde başarı kazanmasına rağmen Selçuklular karşısında büyük bir başarı elde edemedi. Nihayet Tuğrul Bey ile Dandanakan'da karşılaştı ve üç gün süren savaşın sonra ağır bir yenilgiye uğradı (431/1040). Bunun üzerine Mesud ailesini ve hazinelerini toplayarak Hindistan'a doğru çekildi. Ancak bir ayaklanma sonucu tahttan uzaklaştırılarak kardeşi Muhammed ikinci defa tahta çıkarıldı ve kendisi öldürüldü (1041).

Mesud'un oğlu Mevdûd, amcası Muhammed ve taraftarlarını mağlûp ederek aynı yıl Gazneli Devleti'nin başına geçti. Ancak Mevdûd da devleti kurtaracak meziyetlere sahip değildi. Hintliler ve Selçuklular ile mücadele edip Selçuklu istilâsını bir süre için durdurabilirdi. Mevdûd, komşu devletlerle bir ittifak yaparak Selçuklular üzerine yürüdüğü bir sırada öldü (440/1048).

Mevdûd'dan sonra kısa sürelerle oğlu II. Mesud ve I. Mesud'un oğlu Ali, daha sonra da Mahmud'un oğlu Abdürreşid sultan oldu (440/1049). Tuğrul adlı bir Türk kumandanı, Abdürreşid dahil on bir şehzadeyi öldürerek Gazneli Devleti'nin başına geçti (1052). Ancak onun hâkimiyeti de çok kısa sürdü ve yine bir Türk kumandanı tarafından öldürüldü. Daha sonra Gazneliler tahtına I. Mesud'un oğlu Ferruhzâd geçirildi. Ferruhzâd Selçuklular'a karşı başarıyla mücadele etti ve 451 (1059) yılında öldü. Tahta geçen kardeşi İbrâhim devrinin en önemli olayı, uzun yıllar devam eden Selçuklu-Gazneli mücadelesinin bir barışla sona erdirilmesidir (451/1059). Sultan İbrâhim, babasının ve dedesinin zamanındaki Gazneli Devleti'nin gücünü yeniden sağlamaya çalışmış ve bu barış sırasında Selçuklu sultanları ile eşit şartlarda müzakereye girişmişti. İki devlet arasındaki barış yaklaşık elli yıl yürürlükte kaldı ve evlilik münasebetleriyle daha da sağlamlaştırıldı. Sultan İbrâhim Hindistan'da bazı kaleler zaptetmiş ve Gur bölgesini hâkimiyeti altına almıştı. Sikkeleri üzerinde ilk defa "sultan" unvanı görülen İbrâhim kırk yıl hüküm sürdükten sonra 492'de (1099) vefat etti.

Sultan İbrâhim'in yerine oğullarından III. Mesud geçti. Bu hükümdar zamanında devlet daha çok Hindistan seferleriyle meşgul oldu. III. Mesud'un 508 (1115) yılında ölümünden sonra oğlu Şirzâd bir yıl kadar hüküm sürdü. Daha sonra III. Mesud'un öteki oğulları arasında taht mücadelesi başladı ve Selçuklular Gazneli Devleti'nin iç işlerine müdahale ettiler. Şirzâd'dan sonra tahta Arslan Şah geçtiyse de kardeşi Behram Şah, Horasan meliki olan Sencer'in yardımını sağlayarak Gazneliler tahtına sahip oldu (511/1117). Arslan Şah önce Hindistan'a çekildi, ardından Gazneliler tahtı için yeniden mücadeleye girişti, fakat bu yolda hayatını kaybetti (512/1118). Behram Şah Hindistan'da daha çok isyancılarla uğraştı. Ödemeyi vaad

ettiği yıllık 250.000 (veya günlük 1000) dinar vergiyi göndermemesi, Selçuklu Sultanı Sencer'in Gazne üzerine yürütmesine sebep oldu (529/1135). Sultan Sencer Gazne'ye kadar ilerledi ve Hindistan'a kaçan Behram Şah'ı affederek yerinde bıraktı. Behram Şah devrinin olayları arasında Gazneliler'in Gurlular ile olan münasebetleri dikkati çekmektedir. Gittikçe kuvvetlenen Gurlular nihayet bir intikam vesilesiyle Gazne şehrini yaktılar (545/1150-51). Behram Şah yeniden Gazne'ye hâkim oluyorsa da (547/1152) Gazneliler artık çöküş sürecine girmişti. Behram Şah 552'de (1157) öldü ve yerine oğlu Hüsrev Şah geçti.

Sultan Sencer'in Oğuzlar tarafından esir alınmasının yarattığı kargaşa ve Gazneliler'in bu sultanın yardımından mahrum kalması Gurlular'ın işine yaramış, bundan faydalanarak süratle hâkimiyet sahalarını genişletmişlerdi. Sonuçta Hüsrev Şah Gazne'yi terkederek Lahor şehrine yerleşti. Gazneliler bundan sonra Hindistan'daki topraklar üzerinde hüküm sürdüler. Hüsrev Şah'ın 1160'ta ölümünden sonra yerine oğlu Hüsrev Melik geçti. Gurlular bir hile ile onu esir alarak Gazneli Devleti'ne son verdiler (582/1186).

İdarî Teşkilât. Gazneliler'de sultan devlet yönetimine mutlak bir şekilde hâkimdi ve "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" sayılıyordu. Hükümdar sarayı İran geleneği esas alınarak teşkilâtlandırılmıştı. Sultan, saraydaki toplantılarda şahsî muhafızları ile (gulâmân-ı sarây) çevrilmiş olarak altın bir taht üzerinde otururdu. Sarayda sıkı protokol kuralları uygulanmakta ve sultanın halk ile doğrudan teması engellenmekteydi. Gazneli saray teşkilâtında da öteki müslüman-Türk devletlerinde mevcut görevliler yer alıyordu. Divan teşkilâtı Dîvân-ı Vezâret, Dîvân-ı Risâlet (Dîvân-ı Resâil/İnşâ), Dîvân-ı Arz, Dîvân-ı İsrâf ve Dîvân-ı Vekâlet, Dîvân-ı İstîfâ, Dîvân-ı Berîd, Dîvân-ı Âb (Dîvân-ı Mâ), Dîvân-ı Mûsâdere'den oluşmaktaydı. Debîrlerin (memur-kâtip) çoğu Dîvân-ı Risâlet'te görev alırdı.

Adliye teşkilâtında yargı işlerini kadılar yürütüyordu. Her şehirde bir kadı ve her eyalette bir kâdîlkudât bulunurdu. Kadının devlet idaresinde özel bir konumu vardı. Kadıların dürüst görev yapmalarını sağlamak amacıyla onlara yüksek ücret ödenirdi. Sultan Mahmud adalet teşkilâtına büyük önem vermiş, kadıları bilgi ve dürüstlükleriyle ün kazan-

miş müftü ve fakihler arasından seçmişti. Gazneliler'de Dîvân-ı Mezâlim'e bizzat hükümdar başkanlık ediyordu. Sultan burada halkın şikâyetlerini dinler ve karar verirdi.

Bir eyalette devlet teşkilâtının üç önemli kolu mevcuttu. Bunlardan sivil idarenin başındaki görevliye "sâhib-dîvân" denirdi; sâhib-dîvân vergilerin toplanması ve yönetim işlerinden sorumlu idi. Eyaletteki ordunun ihtiyacını karşılamak da onun görevleri arasındaydı. Bunun dışında eyalette ordu kumandanı (sâlâr, sipehsâlâr), âmil, kâdîlkudât ve sâhib-i berîd gibi görevliler de vardı.

Gazneli Devleti başlangıçta genişleme siyaseti takip ettiğinden ordu bunu sağlayabilmek için daima savaşa hazır durumda bulunurdu. Gazneli ordusu genelde gulâmlar, düzenli birlikler, eyalet askerleri, ücretli askerler ve gönüllülerden oluşmaktaydı. Gulâmların çoğunluğu Türk olup sayıları yaklaşık 4-6000 kişiydi. Sonraları bu gulâmlara Hintliler ve Tacikler de katılmıştı. Bunların kumandanı "sâlâr-ı gulâmân" unvanını taşıyordu. Gulâmların içinde sultanın muhafız kuvveti de yer alıyordu ve bunlara "gulâmân-ı hâs" deniliyordu. Gazneli Devleti'nin çöküşüne kadar gulâmlar ordu içinde önemli bir unsur olarak yerini korudu. Orduda kuzeyden gelen ücretli askerler de yer almaktaydı. Oğuzlar, Karluklar, Yağmalar ve Halaçlar gibi gruplardan yardımcı kuvvet olarak faydalanılıyordu. Eyalet valileri de mahallî savunmada kullanmak üzere kabilelerden asker kaydetmekteydiler. Devletin kuruluşundan itibaren düzenlenen Hindistan seferleri, orduya Horasan ve Mâverâünnehir'den gönüllü gazilerin katılmasını sağlamıştı. Sultan Mahmud'un 409'daki (1018) Kannevc seferine Mâverâünnehir'den 20.000 gazi katılmıştı. Gazneli ordusunda önemli bir unsuru da Hindistan'dan haraç olarak alınan savaş filleri teşkil ediyordu. Filler savaşta düşman safılarını bozmak ve yarmak, okçulara atış, kumandanlara orduyu sevk ve idare etmek için yüksek bir yer sağlamak, ayrıca ağır silâh ve mancınık gibi kuşatma makinelerini çekmek için kullanılıyordu. Ordudaki fil sayısı 1700 civarında idi.

Gazneli ordusunun sayısına gelince, Sultan Mahmud'un 414'te (1023) Şâbahar'da teftişi sırasında ordunun mevcudu 54.000 civarında idi. Bu sayı, savaş zamanında gönüllüler ve eyalet kuvvetleriyle büyük ölçüde artmaktaydı. Meselâ Mahmud 406'da (1015-16) Hârizm seferi için

Belh'e ilerlediği zaman ordusunun 100.000 kişiden oluştuğu kaydedilmektedir.

İlim ve Kültür Hayatı. Gazneliler devri siyasî bakımdan olduğu gibi kültür bakımından da parlak geçmiştir. Sultan Mahmud ve oğlu Mesud geleneksel İslâm kültürüyle yetişmişlerdi. Her iki sultan da kendi saraylarında devrin en büyük simalarını toplamaya çalışmışlar, şairlere ve ulemâya hürmet ve sevgi göstermişlerdi. Ayrıca komşu ülkelerden şairleri kendi ülkelerine çağırılmışlardı. Resmî dilin Farsça olduğu Sultan Mahmud'un sarayında 400 şairin bulunduğu yolundaki rivayet mübalağalı kabul edilse bile şiir ve edebiyata verilen önemi göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu şairlerin başında, devamlı olarak efendisini ve diğer saray mensuplarını övmekle meşgul olan Melikü's-suarâ Unsurî geliyordu. Sebük Tegin ve Mahmud döneminin büyük edip ve münsiflerinden biri de Ebû'l-Feth el-Büstî idi. Daha sonra Sultan İbrâhim ve halefleri devrinde de Gazneliler sarayının İran edebiyatının gelişmesine yardımcı olduğu görülmektedir. Bu şairler arasında Türk asıllı Ferruhî-i Sîstânî ve Minûçihri-i Damgânî, Escedî, Gazâirî ve Şâhnâme müellifi meşhur Firdevsî, Ebû'l-Ferec-i Rûnî, Senâî, Osman Muhtârî, Mes'ûd-ı Sa'd-ı Selmân ve Eşref-i Gaznevî (Seyyid Hasan) sayılabilir. Bizzat Sultan İbrâhim de her yıl bir Kur'an istinsah eder ve onu diğer hediyeyle birlikte Mekke'ye gönderirdi. Sultan Mesud da iyi bir hattattı.

Tarih yazıcılığı bakımından da Gazneliler dönemi parlak geçmiştir. Sebük Tegin ve Mahmud devrine ait *Kitâbü'l-Yemînî* adlı bir eser kaleme alan Utbî, eseri *Zeynü'l-aḥbâr*'ı Sultan Abdürreşîd'e sunan Gerdîzî, *Târîḫ-i Beyhakî* müellifi Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî Gazneliler devrinin önde gelen tarihçileridir. Türkler hakkında *Tafzîlül-etrâk 'alâ sâ'iri'l-ecnâd* adlı bir risâle yazmış olan İbn Hassûl de bir süre Gazneliler'in hizmetinde çalışmıştır.

Sultan Mahmud Hârizm'e hâkim olunca, Ortaçağ'ın en büyük âlimlerinden biri olan Bîrûnî ile hocaları Ebû Nasr İbn İrâk, Abdüssamed b. Abdüssamed el-Hakîm ve Gürgenc'te ilmi münasebet kurduğu filozof hekim Ebû'l-Hayr İbnü'l-Hammâr'ı da Gazne'ye götürmüştü. Sultanla beraber Hint seferlerine katılan Bîrûnî'nin Hindistan'daki temasları, diğer inanç ve âdetler hakkındaki sınırsız merakı *Tahkîku mâ li'l-Hind* adıyla büyük bir eser yazmasına vesile oldu. Bu

kitap, Hindûlar'ın inanç ve âdetlerini tarafsız olarak inceleyen ilk İslâmî eserdir. Bu eserde Hindistan'ın coğrafyası, ilmi ve dinî hayatı hakkında geniş bilgi bulunmaktadır.

Gazneli hükümdarları mimari faaliyetleriyle de dikkati çekmişlerdir. Sultan Mahmud ve Mesud büyük inşaat faaliyetlerinde bulundularsa da onların eserlerinden çok azı günümüze kadar gelebilmiştir. Mahmud çarşılar, köprüler, su kemerleri yaptırmıştır. Bunlardan Gazne'nin kuzeyindeki Bend-i Mahmudî bugüne kadar varlığını korumuş ve kullanılagelmıştır. Sultan Mahmud ayrıca Gazne'de birçok cami inşa ettirmişti. Gazneli sultanlarının büyük şehirlerde kendilerine saraylar ve bahçeler yaptırdıkları bilinmektedir. Büyük bir mimari kabiliyete sahip olan Sultan Mesud Gazne'deki sarayın planını bizzat çizmiş ve inşasına nezaret ettiği bu saray dört yılda tamamlanmıştı. Bundan başka Gazne'de bir köprü yaptırmıştı. Fransız arkeologları tarafından son yıllarda yapılan araştırmalarla Büst'teki Leşker-i Bâzâr'da ortaya çıkarılan büyük saray, Gazneli saraylarının bütün zenginlik ve ihtişamını ortaya koymaktadır. Ayrıca Sebük Tegin ve Mahmud'un türbeleri bugüne kadar gelmiştir. Sultan İbrâhim ve III. Mesud'a ait olduğu söylenen türbe ve mezar taşları mevcutsa da bunların mimari ve sanat bakımından fazla bir değeri yoktur. Ancak Gazneliler'in Tûs valisi Arslan Câzib'in türbesi gelişmiş mimari özelliklere sahiptir.

Gazneliler'den günümüze intikal eden sikkeler bu devletin para basımıyla ilgili faaliyetleri konusunda bilgi vermektedir. Mahmud-ı Gaznevî zamanında Lahor'da üzerinde Arapça ve Sanskritçe yazılar bulunan "tenge"ler basılmıştır. Sultanlar ayrıca Abbâsî halifeleri tarzında dinar ve dirhemler de bastırmışlardır.

Gazneliler'in Türk ve İslâm tarihindeki başlıca rolü, Kuzey Hindistan fütuhâtına yol açarak İslâm dinine Pencap'ta güçlü bir dayanak noktası sağlamaları ve daha sonraki Hindistan fetihlerine zemin hazırlamış olmalarıdır. Gazneliler Hint dünyası kültürüyle de doğrudan doğruya temas kurmuşlar ve yıllar sonra Pakistan Devleti'nin kurulmasında birinci derecede etken olmuşlardır. Sultan Mahmud ve Mesud hâfızalarda halk kahramanları olarak yerleşmişlerdir. Mahmud daha sonraki İran edebiyatında adalet ve insaf timsali meşhur bir hükümdar olarak yer almıştır.

GAZNELİ HÜKÜMDARLARI

Alp Tegin	352/963
Ebû İshak İbrâhîm b. Alp Tegin	352/963
Bilge Tegin	355/966
Böri (Pîrî) Tegin	364/975
Sebük Tegin	366/977
İsmâil	387/997
Mahmud	388/998
Muhammed (birinci hükümdarlığı)	421/1030
I. Mesud	421/1030
Muhammed (ikinci hükümdarlığı)	432/1041
Mevdûd	432/1041
II. Mesud	440/1049
Ali	440/1049
Abdürreşîd	440/1049
Ferruhzâd	443/1052
İbrâhîm	451/1059
III. Mesud	492/1099
Şîrzâd	508/1115
Arslan Şah	509/1116
Behram Şah	511/1117
Hüsrev Şah (önce Gazne ve Hindistan'da, sonra sadece Hindistan'da)	552/1157
Hüsrev Melik (Hindistan'da)	555-582/1160-1186

BİBLİYOGRAFYA:

Târîh-i Sîstân (nşr. Bahâr), Tahran, ts., s. 346, 350-358, 362-363, 367-369; *Beyhakî, Târîh-i Beyhakî* (nşr. Ganî-Feyyâz), Tahran 1324 hş.; *Utbî, Târîh-i Yemînî* (trc. Cerbezekânî, nşr. Ca'fer-i Şîâr), Tahran 1345 hş.; *Gerdîzî, Zeynû'l-ahbâr* (nşr. Abdülhayy Habîbî), Tahran 1347 hş., s. 160-206; *Nizâmülmülk, Siyâsetnâme* (Köymen), s. 56-57, 60-62, 81-82, 84-86, 90, 105, 108-109, 127, 135, 150, 193-195, 200-202, 207, 219-221, 226, 272-273, 276-277; *Beyhakî, Târîh* (Behmenyâr), s. 70-71; *Râvendî, Râhatû's-sudûr* (Ateş), I, 86-88, 91, 93-95, 98-101, 164; *Ahbârû'd-devletî's-Selcûkiyye* (Lugal), s. 2-12, 18-20, 40; *İbnü'l-Esir, el-Kâmil*, IX-X, tür.yer.; a.e. (trc. Abdülkerim Özyadın), İstanbul 1987, IX-X, tür.yer.; *Müstevfi, Târîh-i Güzîde* (Nevâî), s. 389-402; *Reşîdüddin, Câmî'u't-tevârîh* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1957; *Şebânkâreyî, Mecma'u'l-ensâb* (nşr. Mîr Hâşim-i Muhaddis), Tahran 1363 hş., s. 29-88; *Mîrhând, Ravzâtû's-şafâ*, s. 88-141; *Abdülhayy Habîbî, Peştâ ve Lâyekân-ı Gâzne*, Kâbil 1341; *Zambaur, Manuel*, s. 282-283; *T. W. Haig, "The Yamini Dynasty of Ghazni and Lahore", Cambridge History of India*, Cambridge 1928, III; *Muhammed Nazım, The Life and Times of Sultân Mahmûd of Ghazna*, Cambridge 1931; a.mlf., "İsmâil b. Sebük-Tigin", *İA*, V/2, s. 1112; a.mlf., "Mes'ûd", a.e., VIII, 133-134; a.mlf., "Mevdûd", a.e., VIII, 162-163; a.mlf., "Muhammed b. Mahmûd", a.e., VIII, 480; *C. E. Bosworth, The Ghaznavids*, Edinburg 1963; a.mlf., "The Imperial Policy of the Early Ghaznavids", *The Medieval History of Iran, Afghanistan and Central Asia*, London 1937, s. 49-82; a.mlf., *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 225-227; a.mlf., "The Early Ghaznavids", *CHIr*, IV, 162-197; a.mlf., "The Later Ghaznavids", *Splendour and Decay the Dynasty in Afghanistan and Northern India 1040-1186*, Edinburg 1977; a.mlf., "Ghaznavid Military Organisation", *Isl*, XXXVI (1960), s. 37-77; a.mlf., "The Titulature of the Early Ghaznavids", *Oriens*, XV (1962), s. 210-238; a.mlf., "Ghazna", *El²* (İng.), II, 1048-1050; a.mlf., "Ghû-

rids", a.e., II, 1099-1104; a.mlf., "Mahmûd b. Sebüktingin", a.e., VI, 65-66; a.mlf., "Abd al-Rashid, Abû Mansûr", *Elr*, I, 149-150; a.mlf., "Arslânşâh", a.e., II, 548-549; *Kasım Kufralı, "Gazneliler ve Selçuklular Devrinin Tezkiir Muhiti", IV. TTK Tebliğler*, Ankara 1952, s. 261-282; *İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 19-20, 29-30; a.mlf., "Mahmûd Gaznevî", *İA*, VII, 173-183; *Gulam Mustafa Khan, A History of Bahrâm Shâh of Ghazni*, Lahore 1955; a.mlf., "A History of Bahram Shah", *IC*, XXIII/1-2 (1949), s. 62-91; XXIII/3 (1949), s. 199-235; *S. M. Ikram, Muslim Civilisation in India*, Colombia 1969, s. 23-35; *Oktay Aslanapa, Türk Sanatı I*, İstanbul 1972, s. 37-47; *Mehmet Altay Köymen, Alp Arslan ve Zamanı*, İstanbul 1976; a.mlf., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1979, I, tür.yer.; II (1984), s. 306-310, 360-373; *Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destaneleri*, Ankara 1972, s. 67-91; *Aydın Sayılı, "Doğumunun 1000'inci Yılında Beyrunî", Beyrunî'ye Armağan*, Ankara 1974, s. 1-40; a.mlf., "İbn Sînâ'da Astronomi ve Astroloji", *İbn Sînâ Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*, Ankara 1984, s. 161-201; *Barthold, Türkistan*, s. 329-379; a.mlf., "Alptegin", *İA*, I, 386; *Bayur, Hindistan Tarihi*, I, 127-246; *Erdoğan Merçil, Kirman Selçukluları*, Ankara 1989; a.mlf., "Gazneliler'in Kirman Hâkimiyeti (1031-1034)", *TD*, sy. 24 (1970), s. 35-44; a.mlf., "Sebüktingin'in Pendnâmesi", *İTED*, VI/1-2 (1975), s. 203-232; a.mlf., "Sîmcüriler IV", *TTK Belleten*, sy. 195 (1986), s. 547-567; a.mlf., "Sîmcüriler V", *TED*, XIII (1983-87), s. 123-138; a.mlf., "Ziyârililer", *İA*, XIII, 622-623; *Abdülkerim Özyadın, Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, s. 140-144; *Hasan-ı Enverî, İşlâhât-ı Divânî Devre-i Gâznevi ve Selcûkî*, Tahran 2535 şş.; a.mlf., "Divân-ı İstifâ der Hükûmet-i Gazneviyyân ve Selcûkiyyân ve Berhây-ı İşlâhât-ı Merbût be-ân", *Berresthâ-yı Târîhî*, VIII/6, Tahran 1974, s. 29-50; *Abdülmün'im en-Nemr, Târîhü'l-İslâm fi'l-Hind*, Beyrut 1401/1981, s. 111-133; *A. Y. Yakubovsky, "Gazneli Mahmud, Gazne Devletinin Menşei ve Karakteri Meselesine Dair"* (trc. A. Caferoğlu), *Ülkü Halkeuiler Dergisi*, XII/72, Ankara 1939, s. 505-513; XIII/73 (1939), s. 49-57; XIII/75 (1939), s. 241-246; XIII/76 (1939), s. 321-333; *M. Halil Yinanç, "Çağrı Bey", İA*, III, 324-327; *M. L. Dames, "Garcistan", a.e.*, IV, 717; a.mlf., "Gazneliler", a.e., IV, 742-748; a.mlf., "Güriler", a.e., IV, 826-830; *Omelyan Pritsak, "Karahanlılar", a.e.*, VI, 255, 257; *V. F. Büchner, "Sâmâniler", a.e.*, X, 140-142; *Dihhudâ, Luğatnâme*, XX, 214-216; *B. Spuler, "Ghaznavids", El²* (İng.), II, 1050-1053; *Günay Tümer, "Bîrûnî", DİA*, VI, 207-208.

ERDOĞAN MERÇİL

Mimari. Gazne kuruluşunda küçük bir merkez iken Sultan Mahmud zamanında İslâm ve Hint medeniyetlerinin birleştiği önemli bir şehir haline gelmiştir. Gazneli mimarisinin önemli eserlerini ve ana özelliklerini burada görmek müm-

kündür. Ancak şehircilik bakımından da dikkat çekici özellikleri bulunan bu merkez çeşitli akınlar ve yıkımlardan kendini kurtaramamıştır.

İslâm mimarisi tarihi için olduğu kadar Türk mimarisi tarihi açısından da son derece önemli gelişmelerin işaretlerini Gazneli devri mimarisinde bulmak mümkündür. Tarihî kaynaklara ve özellikle Muhammed b. Abdülcebbâr el-Ut-bî'nin nakillerine göre, günümüzde hiçbir izi kalmayan Gazne'deki en önemli eser olan Arûs-i Felek Camii, ağaç direkler üzerinde düz çatılı bir yapı olmakla birlikte bazı kaynaklarda kemerlerin de varlığından söz edilerek ağaç aksam üzerinde renkli nakışların güzelliği anlatılmaktadır. Yapıda ana özellikleriyle erken dönem İslâm camilerine benzer bir planlamadan bahsedilse bile ağaç direkler kullanılması ve kemerlerin bunlarla birlikte anılması, günümüzde geç devirdeki benzerleri çeşitli Asya camilerinde hâlâ yaşatılan ve Anadolu Türk mimarisinde Selçuklu dönemindeki önemli örnekleri bilinen camiler gibi, hem ağaç direk ve tavanlı hem de kemer ve eyvanlara sahip sentez bir yapı olduğu kanaati ağır basmaktadır.

XI. yüzyıl başlarından bir başka Gazneli camii olan ve Hilmend nehri kenarındaki ordugâh şehri Leşker-i Bâzâr'da bulunan Ulucami, Türk-İslâm camii mimarisi tarihi içinde çok önemli bir basamak teşkil eden yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Geniş saray manzumesinin dış sur duvarına bitişik olarak meydana açılan durumu ile aslında bir ordugâh camii niteliğinde olan bu yapı, sur duvarındaki mihrap nişi önünde iki sıra pâyeye üzerinde taşınan tonoz-kubbe örtüsünden ibarettir. Bu özellikler yapının, kemerlerle avluya açılarak genişleyen cemaate hizmet edebilecek bir ordugâh camii şeklinde tasarlanmış olduğunu gösterir. Ancak en önemli nokta, mihrap önünde kare planlı mekânın üstünün kubbe ile örtülmüş olmasıdır. Böylece enine gelişen harim mekânında, mihrap önü kubbeli bir plan şeması ilk defa karşımıza çıkmakta ve bu Anadolu Türk mimarisinde takip edilebilecek bir gelişme çizgisinin başlangıcını teşkil etmektedir. Leşker-i Bâzâr kazıları sırasında temizlenerek aydınlatılmış olan bu caminin Sultan Mahmud (998-1030) veya en geç I. Mesud (1030-1041) döneminde yapılmış olduğu kabul edilir. Büyük Selçuklular'la farklı bir konstrüksiyona kavuşan mihrap önü kubbeli ca-